

Eerherstel voor de 'res publica'

F O R U M

Verzelfstandiging van overheidsdiensten, decentralisatie en privatisering zijn de laatste vijftien jaar tot kernwoorden van het politiek bedrijf geworden. De samenleving moest bevrijd worden van de beklemming van een uit zijn voegen gegroeid, overbelast, centraal overheidsapparaat. Het was dringend gewenst de private verbanden en de individuele burgers weer sterker te bepalen bij hun eigen verantwoordelijkheid. Op zichzelf waren daarvoor plausibele redenen aanwezig. Daaraan moet voor de eerlijkheid wel toegevoegd worden, dat in de afslanking van de centrale overheid financieel-economische motieven steeds meer dominant zijn geworden.

Deze ontwikkelingen zijn in de jaren tachtig begonnen en hebben zich in de jaren negentig versneld voortgezet. Er was sprake van een toenemende bevlogenheid. West-Europa kwam in de ban van het privatiseringsstreven. Ook CDA-ministers maakten daarop geen uitzondering en hebben het van harte ondersteund. In dit proces kwam het soms tot wel heel opvallende uitschieters. Zo werd door sommigen gepleit voor privatisering van het gevangeniswezen. Een onderneming overwoog reeds daartoe zijn diensten aan te bieden. Een hoogleraar in de bestuurskunde vroeg zich zelfs af

Dr. J.D. Dengerink

waarom, als de uitvoerende diensten van de overheid kunnen worden geprivatiseerd, dit ook niet kan met de ontwikkeling van beleid. Blijkbaar zag hij aan de horizon reeds als ideaal de staatloze staat opkomen.¹

Ik geef toe, het zijn extreme gevallen, maar toch... In de afgelopen tien jaar zijn we ook in Nederland

met diep ingrijpende beleidsbeslissingen geconfronteerd, voor wat de privatisering van onder andere het IJkwezen, het Loodswezen, KPN, Postbank, Openbaar Vervoer en Openbare Nutsbedrijven betreft.

Daarnaast moet worden genoemd de verzelfstandiging van overheidsdien-

sten, met het doel daarbinnen ten aanzien van de uitvoering van het overheidsbeleid zelfstandig te kunnen opereren, zonder de directe betutteling van de centrale overheid. Er moet afstand komen tussen politiek en uitvoering.

We kennen reeds de vrijwel zelfstandige positie van de politie. Door reorganisatie kreeg de ambtelijke organisatie van het Ministerie van Justitie een grote onafhankelijkheid. Eén en ander betekent, dat de politiek, in dit geval de minister van Justitie, geen directe greep (meer) op de desbetreffende sectoren heeft. Nog betrekkelijk kort geleden gingen ook in de belastingdienst stemmen op om tot een verzelfstandiging te komen.

Ten derde was er het overhevelen van taken van de centrale overheid naar het lokale niveau, ook met het motief dat deze daar op een meer verantwoordelijke wijze kunnen worden vervuld.

Wist/weet de politiek echter wel, wat men in dit alles deed/doet? We mogen het wellicht zo stellen: zoals bij de voortdurende uitbreiding van de overheidstaak in de jaren zestig en zeventig geen duidelijke staatkundige criteria werden gehanteerd om te bepalen wat de centrale overheid wel of niet op zich moest/mocht/kon nemen, is dit nu het geval ten aanzien van privatisering, verzelfstandiging en decentralisatie. Anders gezegd: deze drie zijn als geheel zelfstandige motoren gaan functioneren, waardoor men zich liet voortdrijven, dat wil zeggen in principe ongelimiteerd.

In dit verband moet nu echter worden opgemerkt, dat in onderscheiding van en in tegenstelling tot het voorgaande, in het overheidsoptreden ook uitgesproken centralistische en dirigistische ontwikkelingen zijn te constateren, dit

met name op het gebied van het onderwijs, de gezondheidszorg en het welzijnswerk, via een beleid van regionalisering. Hier dienen genoemd te worden de soms gigantische fusies die min of meer gedwongen tussen allerlei instellingen plaatsvonden. Daarbij werd de zaak vaak niet primair vanuit de aard van het te verrichten werk en met het oog op de mensen voor wie dit verricht wordt, beoordeeld. Veeleer vond het plaats om financiële redenen en met het oog op een, overigens niet nader gekwalificeerde, doelmatigheid. Het is bekend, dat in dit proces ook instellingen hun eigen identiteit hebben moeten opgeven. Voor de eerlijkheid dient daaraan te worden toegevoegd, dat in bepaalde gevallen ook bestuurders en directie niet voldoende principiële weerstand hebben geboden en, mogelijk, daartoe ook niet voldoende toegerust en geïnspireerd waren. Dit laatste doet echter op geen enkele wijze af aan het feit dat de geconstateerde, centralistische geest bij bepaalde overheidsorganen aanwezig is. Dit openbaart zich bijvoorbeeld ook in de regelmatige stroom van plannen tot onderwijs hervorming, die vanuit Den Haag over de instellingen heenkomt.

Een staat in ontbinding?

De decentralisatie heeft er toe geleid, dat in het bijzonder de verantwoordelijkheid voor de zorgsector bij de gemeenten is gebracht, dit echter zonder tegelijkertijd adequate financiële middelen ter beschikking te stellen. Daardoor is in de eerste plaats niet langer gegarandeerd, dat gelijken in verschillende plaatsen een gelijke behandeling krijgen. Hier is, daarop is in het gelijknamige rapport van het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA reeds gewezen, de publieke gerechtig-

heid in het geding. Een tweede gevolg is, dat de gemeenten in sterker mate voor eigen inkomsten moeten zorgen. Dit gebeurt door de gebruikelijke plaatselijke belastingen, die voor iedereen gelden, te verhogen. Daardoor worden in het bijzonder de minst draagkrachtigen getroffen. Opnieuw is de publieke gerechtigheid in het geding.

De verzelfstandiging, eventueel zelfs privatisering, van overheidsdiensten, leidt tot instellingen met een monopoliepositie, zonder dat er van politieke controle sprake is, met alle, mogelijke corruptieve gevolgen daarvan. De Algemene Rekenkamer heeft terzake in een rapport in 1992 aan de bel getrokken. Tom-Jan Meeus spreekt in een artikel in NRC-Handelsblad van dubbele loyaliteiten en de (on)-mogelijkheden die daardoor gegeven zijn. De ondertitel van zijn bijdrage is veelzeggend: 'Grafrede voor twaalf jaar ambitieus beleid.'² Inmiddels is er het rapport van de commissie-Van Traa inzake het functioneren van justitie en politie. Reeds eerder was er het rapport van de commissie-Buurmeijer inzake de uitvoering van de WAO. Hier deed zich het opmerkelijke voor, dat de uitvoering van de WAO, toch een publieke regeling, in feite was geprivatiseerd en daarbij nog wel in handen was gesteld van direct belanghebbenden.

Met de in gang zijnde of reeds voltooide privatisering van een aantal staatsbedrijven (Postbank, KPN, Openbaar Vervoer, Openbare Nutsbedrijven) heeft de overheid bij voorbaat belangrijke instrumenten voor het voeren van een integraal politiek beleid uit handen gegeven. Welke criteria haar daarbij hebben geleid blijven in het duister. Enkele van deze instellingen hebben hun weg reeds in het hoog-kapitalistische circuit gevonden. De privatisering

van Openbaar Vervoer en Openbare Nutsbedrijven roept reeds vragen op. In de politiek is nauwelijks sprake van enige bezinning terzake. Er valt dan ook weinig of geen neiging te constateren op de ingeslagen weg terug te keren, al was het maar ten dele. Blijkbaar is men zich nog niet bewust van de geweldige machtsconcentraties in de industriële en financiële wereld. Deze krijgen echter, mede als gevolg van de dikwijls onbeschaamde, in alle uithoeken van het leven doordringende reclamecampagnes, langzamerhand, mede door hun relaties met de media, een heel de samenleving overheersend, totalitair karakter. Zij kunnen een grote bedreiging gaan vormen - en zijn dit misschien al - voor de vrijheid van de burgers en van alle niet-economisch gekwalificeerde verbanden en activiteiten. Deze hebben het toekijken, zowel figuurlijk als letterlijk. Het zijn de enkelingen, die op grond van hun positie in de machtscentra de grote beslissingen nemen, zonder dat er enige controle, laat staan afremming mogelijk is. Dit gebeurt in naam van de 'vrije' markt, ten aanzien waarvan men suggereert, dat zij een neutraal en tevens het meest betrouwbare mechanisme is. Alles wat zich heeft afgespeeld en nog afspeelt rondom het zogenaamde sportkanaal is slechts een klein symptoom van hoe de machtsverhoudingen werkelijk liggen. Indien de rijksoverheid terzake niet tijdig positie kiest, zowel in nationaal als internationaal verband, en adequaat reageert, zal zij zelf een speelbal worden van het grote machtspeel. En dit zal zij temeer worden, indien zij via een verzelfstandiging van overheidsdiensten zichzelf voor een belangrijk deel van haar legitieme, politieke macht berooft, met alle, mogelijk kwalijke gevolgen vandien. De ontwikkelingen die in een

vergelijkbaar, Westers land, te weten Italië, hebben plaatsgehad, dienen hier als waarschuwend voorbeeld. Bovendien zal de overheid haar positie in het geheel van de samenleving nog extra verzwakken, indien zij in neo-liberale geest, zoals die nu in ons land en elders in de Westerse wereld heerst, eenzijdig de nadruk legt op economische en financiële motieven.

In dit verband is het volgende typerend. Wanneer Hare Majesteit de Koningin een officieel bezoek aan Indonesië brengt, staan niet onmiddellijk na de begeleidende ministers de vertegenwoordigers van het onderwijs, de kunst, de kerken, de organisaties die strijden voor de mensenrechten en de vakbeweging in de rij. Deze zijn zelfs geheel afwezig. Het zijn veeleer zeer prominent de kopstukken uit de financiële en industriële wereld. Zo is het vaak ook bij officiële bezoeken van de minister-president aan andere landen. Opnieuw de Nederlander als koopman, maar nu geheel zonder enige correctie van de dominee!

Noodzaak van een sterk, geïntegreerd overheidsbeleid

Eén ding is duidelijk. Gelet op de complexiteit van de moderne samenleving en op de machten en krachten die daarin werkzaam zijn, is een sterke staatsgemeenschap nodig, met daarbinnen een sterke overheid. Dit is een overheid die weet van waaruit en waartoe zij bezig is; die zich bewust is van haar geheel eigen taak en verantwoordelijkheid tusschen van en met het oog op de samenleving waarvan zij zelf deel uitmaakt. Daarbij wordt dus niet alleen gedacht aan wat wij noemen nationale overheden, maar aan alle organen, zowel nationaal als internationaal, die met een staatkundige verantwoordelijkheid zijn belast. In beginsel is de taak van al

deze instanties identiek. Het gaat daarin om de staats- of politieke gemeenschap als incarnatie van de *res publica*, als beschermer en, waar nodig, behartiger van het *bonum commune*, ook wel aangeduid als algemeen belang, publiek belang of *salus publica*. Het werkveld van de overheid is bij uitstek het publieke domein, in onderscheiding van alle private verbanden. Deze bewegen zich, evenals de individuele burgers, wel op het publieke terrein, maar zijn naar hun interne aard en doelstelling daarvan fundamenteel onderscheiden.

Het voorgaande betekent niet, dat alles wat zich op het politieke terrein afspeelt per definitie onder het gezag van de overheid valt. Er zijn allerlei normen, aan welke het publiek daar op eigen wijze gestalte geeft. Dit mag ons echter niet leiden tot de conclusie, dat de overheid zich, onder verwijzing naar de eigen verantwoordelijkheid van de burgers en hun private verbanden, steeds zo ver mogelijk moet terugtrekken. Zij behoudt een geheel eigen, oorspronkelijke verantwoordelijkheid en is, zoals het rapport 'Publieke gerechtigheid' stelt, belast met een geheel eigen scheppingsmandaat.³

In protestantse kring is het optreden van de staat als gedifferentieerde gemeenschap in het algemeen in verband gebracht met de zondeval. Gelet op het gegeven dat de 'zwaarmacht', de 'sterke arm' een centrale rol vervult in het functioneren van de staat, is dit niet onbegrijpelijk. De overheid werd, met een beroep op Romeinen 13, vooral gezien als instelling om het kwaad in de wereld in zijn excessen in te dammen. A. Kuyper zag haar dan ook als een vrucht van Gods algemene of weerhoudende genade.

We mogen inderdaad stellen, dat de overheid, in een sterk door het kwaad

gecorrumpeerde samenleving, een wezenlijke taak heeft in de bescherming van de zwakken. Daarbij dient niet alleen gedacht te worden aan individuele burgers, maar ook aan hun veelsoortige private verbanden, die een speelbal dreigen te worden van een, naar het lijkt, voortgaand proces van commercialisering, waarin de eerder genoemde industriële en financiële machten een steeds grotere rol spelen. De overheid is geroepen de nodige waarborgen te scheppen, dat de burgers en hun verbanden zich in vrijheid overeenkomstig eigen aard en doel kunnen ontwikkelen. Dit is een zaak van algemeen belang, een *bonum commune*.

Met het voorgaande is evenwel niet alles gezegd. Het *bonum commune* omvat meer. Daaraan is in het algemeen beter uitdrukking gegeven in de katholieke sociale leer. De overheid heeft niet alleen een 'negatieve' taak, het inperken van het kwaad, maar tevens en vooral een 'positieve'. Daarin gaat het om zaken die naar hun aard de (mogelijkheden) van de private verbanden te boven en te buiten gaan, algemene belangen die alle burgers en al hun verbanden raken en als zodanig niet aan enig privaat verband kunnen worden toevertrouwd: de zorg voor een goede infrastructuur in de vorm van wegen (weg, water, spoor); het beschermen van mensen tegen natuurlijk geweld (in ons land waterstaat); het verzekeren van minimum bestaansvormen voor alle burgers (sociaal stelsel); het beschermen van het natuurlijk milieu, ruimtelijke ordening; garanderen van een betrouwbaar geldstelsel; het scheppen van voorwaarden voor een gezonde ontwikkeling van gezinsleven,

onderwijs, kunst en wetenschap. Dit alles naast het zorgen voor een veilige omgeving door politie en justitie, met alles wat daaraan verbonden is.

Het is een lange reeks die zeker niet volledig is. Het gaat telkens om facetten van de staatstaak, die al naar gelang van onder andere de financiële mogelijkheden, elk voor zich en met elkaar, in een volop geïntegreerd, evenwichtig overheidsbeleid tot hun recht moeten komen. Daarin is het eigene van de politiek gelaten.

Hieraan dient nog één zaak te worden toegevoegd. In het voorgaande zijn in het bijzonder de eigenlijke overheidsta-

**Een overheid zal
alleen een integraal
beleid kunnen
voeren, als ook haar
diensten volop
geïntegreerd zijn.**

ken aan de orde geweest. Deze dienen we te onderscheiden van de oneigenlijke. Bij dat laatste gaat het om activiteiten die zich vanwege haar geheel eigen aard niet laten organiseren binnen het overheidsapparaat, maar welke de overheid, gelet op de betekenis welke zij heb-

ben voor de samenleving in al haar gedingen, derhalve het *bonum commune*, voor haar volle verantwoordelijkheid dient te nemen of waarin zij op substantiële wijze heeft deel te nemen. Als voorbeeld wordt gewezen op het openbaar vervoer. Reeds eerder werd gevraagd, of de Nederlandse overheid wel wist, wat zij deed, toen zij besloot tot privatisering daarvan. Zij heeft toen blijkbaar niet voldoende beseft, van welk belang een geïntegreerd openbaar vervoerssysteem is voor het goed functioneren van de maatschappij. Bovendien heeft zij zich op deze wijze een belangrijk instrument uit handen laten nemen, dat mede van betekenis is voor andere onderdelen van haar beleid, zoals ruimtelijke ordening, bescherming

van het milieu, het oplossen van verkeerscongesties, het garanderen van de bereikbaarheid van dunner bevolkte gebieden. In dit verband kunnen ook de openbare nutsbedrijven worden genoemd.

Uiteraard is er aan deze zaak ook een keerzijde. Het is namelijk niet zo dat iets, wat de overheid eenmaal voor haar verantwoordelijkheid heeft genomen, voortaan steeds daaronder moet blijven. Hier dreigt gemakkelijk een bedenkelijke gewenning. Om deze te voorkomen zal met een zekere regelmaat de rekening moeten worden opgemaakt. Met name valt hierbij te denken aan deelneming in bedrijven. Goede voorbeelden zijn in deze het geleidelijke afstoten van belangen in Hoogovens, DSM en andere.

Het komt aan op een voortdurende afweging van de in het geding zijnde belangen, op grond van wisselende omstandigheden, in het licht van het publieke belang, in het bijzonder daarin ook geleid door beginselen van publieke gerechtigheid. Van een rustig achterover zitten kan en mag geen sprake zijn.

Geïntegreerd overheidsbeleid vraagt om een geïntegreerde overheidsorganisatie

Het voorgaande heeft uiteraard ook directe betekenis voor de wijze, waarop de overheidsadministratie in haar geheel en haar delen functioneert. Een overheid zal alleen een integraal beleid kunnen voeren, als ook haar diensten volop geïntegreerd zijn. Dit betekent niet, dat deze diensten moeten worden opgezet als een strakke commandostructuur. De overheidsadministratie kan eerst volop gezond, dit is ook volop menselijk functioneren, indien er sprake is van gespreide verantwoorde-

lijkheid. Tegelijkertijd moeten de overheidsdiensten zich terdege ervan bewust blijven, dat zij geen volop autonome instellingen zijn, maar deel uitmaken van en dienstbaar zijn aan een omvattend geheel, de *res publica*. De overheidsorganisatie is naar haar aard hiërarchisch. In haar zijn telkens de lagere organen verantwoording schuldig aan de hogere, uiteindelijk aan de minister.

Dit betekent een principieel neen tegen de verzelfstandiging van overheidsdiensten, zoals deze in de laatste jaren is bepleit; een principieel neen ook tegen de 'uitbesteding' van typische overheidsstukken aan private organisaties. Deze kunnen niet anders dan leiden tot verkokering en uiteenvallen van het overheidsgezag.

In dit licht moeten dan ook toegejuicht worden de beslissing van minister Sorgdrager de in uitvoering zijnde, ambtelijke reorganisatie op het departement van Justitie terug te schroeven het pleidooi van minister Dijkstal tot wijziging van de wetgeving in deze zin, dat de ministers van Justitie en Binnenlandse Zaken een directe greep krijgen op het politie-apparaat; het besluit terug te komen op aan private organisaties verleende bevoegdheden tot het uitdelen van bekeuringen.

Alleen door een reële verantwoordelijkheid van de ministers en daarbovenuit van het kabinet voor alles wat zich in de overheidsadministratie afspeelt kan een democratische staatsbestel zich handhaven. Alleen zo is ook een integraal regeringsbeleid mogelijk, waarin binnen de gegeven mogelijkheden en op grond van publiekrechtelijke maatstaven alle daarin spelende belangen tot hun recht komen. Gelet op de alleszins begrijpelijke neiging van iedere minister primair op te komen voor de zaken

die onder zijn bevoegdheid vallen, komt in deze beleidsvorming een bijzondere verantwoordelijkheid toe aan de minister-president.

Een en ander stelt uiteraard ook de nodige eisen aan het functioneren van het parlement, met name de Tweede Kamer. De buitenstaander krijgt dikwijls de indruk, dat het daarin in overwegende mate om stukwerk en incidenten gaat. Men concentreert zich op bepaalde onderwerpen, die elk voor zich belangrijk (kunnen) zijn, zoals milieu, gezin, sociaal minimum, mede om op deze wijze bij het publiek te 'scoren'. Te weinig worden deze thema's in het brede verband van een geïntegreerde politieke visie geplaatst. De volksvertegenwoordiging kent mogelijk veel specialisten, maar nauwelijks generalisten. Ook het CDA komt daardoor in de Kamer dikwijls weinig overtuigend over.

Professor Woldring heeft zich eens in deze zin in dit blad uitgelaten, dat het gevaar dreigt, dat in de praktische politiek van het CDA de kernwoorden publieke gerechtigheid, gespreide verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit wel bij name worden genoemd, maar daar gaan functioneren als snijbloemen zonder wortel.⁴ Hij heeft daarin wellicht geen ongelijk.

Het woord wortel brengt ons tenslotte in het kort bij een ander thema. In de CDA-filosofie speelt het zogenaamde maatschappelijk middenveld, alsook de relatie van de overheid daarmee een belangrijke rol. Dit is op zichzelf juist. Zonder dit middenveld zweeft de staatsgemeenschap in het luchtledige. Voorts kan de overheid haar taak in de samenleving alleen op verantwoorde wijze vervullen, indien zij haar oortentief te luisteren legt, niet alleen bij de (individuele) burgers, maar ook bij

hun maatschappelijke verbanden. Regelmatig overleg met de laatste is een zinnige zaak. De overheid moet duidelijk weten in welke situatie zij opereert. Daarbij moeten we blijven beseffen, dat het *bonum commune* wat anders is dan een optelsom van allerlei belangen; dat de *res publica*, die geroepen is het *bonum commune* te behartigen, meer is dan de sluitsteen, welke nodig is om de samenleving in al haar verscheidenheid bijeen te houden.⁵ De staatsgemeenschap, met de daarbinnen functionerende overheid, heeft als behartiger van het algemeen belang een geheel eigen oorspronkelijke status naast alle private verbanden en in bepaald opzicht, te weten als mede-regulator van het publiek domein, ook boven deze. De staat is wel geroepen in de samenleving te dienen, maar dit naar eigen aard en opdracht.

Dit brengt mede, dat niet de genoemde maatschappelijke verbanden, laat staan specifieke actiegroepen de eigenlijke gesprekspartners voor de overheid dienen te zijn. Veeleer zijn dit de politieke partijen. Normatief gesproken onderscheiden deze zich juist daardoor dat zij niet bepaalde private of deelbelangen vertegenwoordigen, maar dat zij het algemeen belang, zoals dit in de staat belichaamd is, hebben te dienen. Dit kunnen zij alleen doen door vanuit eigen, centrale grondgedachten (*principia*) een geïntegreerde visie op de actuele staatstaak te ontwikkelen en deze zo mogelijk via de democratische organen tot gelding te laten komen.⁶

Uit het voorgaande mag niet de conclusie worden getrokken, dat de private verbanden zich rustig in eigen kring kunnen terugtrekken en zich geheel door hun eigen, private doelstelling kunnen laten bepalen. Zij functioneren nu eenmaal niet los van, maar volop in

de samenleving. Daarin zijn de private belangen ook nauw vervlochten met het door de staat behartigde algemene belang. Als zodanig zijn zij medeverantwoordelijk daarvoor. Dit geldt in het bijzonder ook de grote ondernemingen, die zo'n sterk stempel op de samenleving leggen.

In dit alles openbaart zich de regel, die in het Nieuwe Testament in het bijzonder wordt toegepast op de christelijke gemeente, te weten dat we elkaar tot een hand en een voet moeten zijn, een heel de samenleving omvattende betekenis heeft. De mens kan, al is hij nog zo eigenzinnig en dientengevolge in zichzelf verkokerd niet volstrekt negeren dat er sprake is van een fundamentele solidariteit tussen alle mensen, zowel afzonderlijk als in al hun verbanden. Ook de natuur is in dit grote verband opgenomen. Dit alles krachtens het, al of niet als zodanig onderkende of erkende, ene scheppingswoord in zijn blijvende actualiteit. Dit woord roept ons voortdurend op niet exclusief, maar inclusief te denken en te handelen, dat wil zeggen met bewuste inachtneming van datgene wat ons omgeeft.

Ten diepste worden we hier geconfronteerd met het centrale liefdegebod. Dit mogen we dan niet duiden als een vaag, utopisch, ethisch ideaal, dat niet in de werkelijkheid van vandaag te realiseren is. Veelmeer is het zo, dat het ingebed ligt in de opdracht, waarmee de mens in deze wereld is gesteld, te weten het bebouwen en bewaren van de aarde. Daarin spreekt God, de Schepper, direct en onontkoombaar, de mensen in hun dagelijks bestaan en in al hun verbanden aan, en wijst Hij de enige weg die werkelijk heilzaam is voor de samenleving in al haar geledingen. Binnen dit volop reële kader speelt ook

de *res publica*, in de hiervoor omschreven, ruime zin, haar onmisbare rol. ▀

Dr. J.D. Dengerink (1921) is emeritus hoogleraar in de Reformatorische Wijsbegeerte aan de Rijksuniversiteiten van Utrecht en Groningen.

Noten

1. Het was professor P. Frissen, hoogleraar aan de Universiteit Brabant. Zie terzake het artikel van Tom-Jan Meeus in *NRC-Handelsblad* van 30 november 1994. 'Waarom zou je de ontwikkeling van beleid niet privatiseren?' Als bijzonderheid kan hier worden vermeld, dat prof. Frissen op dat tijdstip adviseur was van verscheidene ministeries.
2. *NRC-Handelsblad* van 19 november 1994.
3. Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, *Publieke gerechtigheid* (Houten 1990) 51, 55, 57, 78, 116, 119, 136-137, 141, 312, 322-326.
4. F.E.S. Woldring, 'Commissie-Gardeniers' en verder', *Christen Democratische Verkenningen* 9/94, 373.
5. *Nieuwe wegen, vaste waarden* - Aanzet tot een strategisch beraad binnen het CDA, IX, kolom 3.
6. K. Groenveld en C.J. Klop, 'Politicus moet zich minder aantrekken van actiegroep', *NRC-Handelsblad* van 15 maart 1996.

Forum

In deze rubriek passen kortere bijdragen waarin kort en krachtig argumenten gegeven worden voor een bepaalde opvatting. Bijdragen zijn welkom die in niet meer dan 2000 woorden een prikkelende kwestie neerzetten. De opinie moet passen in de opzet van CDV: het dient te gaan over de strategische vragen achter de politieke actualiteit. Bijdragen die discussie uitlokken verdienen de voorkeur.